

तान्त्रिक दर्शन—एक परिचय

—खोमराज नेपाल एम. ए. आचार्य

हिजोआज हाम्रो यहाँ यो भ्रमात्मक धारणा साधारण जनमानसमा बढ्दमूल भएको पाइन्छ — तन्त्र अथवा तान्त्रिकको अभिप्राय जादू, टोना, मन्त्र, मन्त्रादी-द्वारा कसैको हित, अहित अथवा इष्ट, अनिष्ट उत्पन्न गर्नु हो । तसर्थ त्यो अनर्थकारी, निम्नकोटिको, निन्द्य तुच्छ विषय हो, यसमा कुनै उच्च प्रयोजन, सिद्धान्त आदि रमणीय विषय वस्तुको प्रतिपादन छैन इत्यादि । परन्तु यो वास्तविक तथ्य कुरा होइन । तन्त्रबारे उक्त विचार राख्नु वस्तुतः सत्यको उपेक्षा र असत्यको समर्थन गरी तन्त्रप्रति अन्याय गर्नु हो ।

संस्कृत साहित्यमा 'तन्त्र' शब्दका अनेक अर्थ दृष्टि-गोचर हुन्छन् । कसैको मतमा 'तन्त्र' तर्कको विज्ञान हो भने कसैको मतमा शास्त्रवाचक । जस्तै अर्थतन्त्र, समाज-तन्त्र इत्यादि । कालिदासले शाकुन्तल नाटकमा 'तन्त्र' को प्रयोग प्रशासन अर्थमा गरेका छन् त जयदेव कविले प्रसिद्ध गीतिकाव्य गीतगोविन्दमा सिद्धान्त अर्थमा । यस्तै रीतिले कात्यायनको मतानुसार धर्मानुष्ठान अथवा कर्मकाण्डसम्बन्धी शास्त्रीय आदेशपरक 'तन्त्र' शब्द छ । यसरी त-तत् प्रसंग र स्थलमा अन्य अनेक अर्थमा पनि यसको प्रयोग भएको पाइन्छ । जे होस् प्रकृत विषयको निमित्त युक्त 'तन्त्र' शब्दको अर्थ युक्त हो । जुन शास्त्र ग्रन्थमा देवता सम्बन्धी मन्त्रजाप, उपासनाद्वारा जीवात्मालाई परमात्मामा लीन बनाउने विधिविधानको वर्णन गरिन्छ अर्थात् तद्विषयक युक्तिको बोध गराइएको हुन्छ, त्यसलाई तन्त्रशास्त्र भन्दछन् । जसमा सम्पूर्ण प्राणीको कल्याणका निमित्त शिव, पार्वतीको प्रश्नोत्तर, परिसंवाद संकलित होस् त्यो तन्त्र हो जो एक प्रकारको धर्मशास्त्र नै हो ।

हिन्दूहरूका धर्मशास्त्रलाई युग-काल अनुसार मुख्यतः यो चार भागमा विभाजित गरिएको छ, ती भाग हुन्

—श्रुति, स्मृति, पुराण तथा तन्त्र । एवं युग पनि उक्त मतानुसार चार नै छन्—सत्य, त्रेता, द्वापर र कलि । युगधर्म, युगावश्यकतालाई ध्यानमा राखी शास्त्र पनि प्रत्येक युगका बेग्लाबेग्लै छन्, उदाहरणार्थ—सत्ययुगको लागि श्रुति, त्रेताको स्मृति, द्वापरको पुराण र कलिकालको लागि तन्त्र नामले सुविख्यात छन् । जस्तो — 'सर्वो-ल्लास' तन्त्रबाट विदित हुन्छ ।

सत्ये श्रुत्युक्तकर्माणि चैतायां स्मृतिसम्मतम् ।
द्वापरे तु पुराणोक्तं कलावागमसम्मतम् ॥

यसरी युग कालका भोग, आवश्यकता हेरी तदनुसार लक्ष्य प्राप्ति, पूर्तिका विधि विधान साधन प्रकारको निरूपण गर्नु युक्तियुक्त, वैज्ञानिक कुरो हो । यद्यपि परम प्रयोजन, पुरुषार्थको रूपमा प्राप्तव्य, ज्ञातव्य तत्त्व नित्य शाश्वत्, अपरिवर्तनशील हुनाले सदा एकरूप नै हुन्छ किन्तु त्यसको उपलब्धि, साक्षात्कार र उपदेशका उपाय, उपादान, प्रकार प्रत्येक युगकालमा अवश्य भिन्न हुन्छन् ।

धर्मको सर्वोच्च तथा मौलिक आधार श्रुति नै हो किनकि त्यै अनादि अपौरुषेय पनि सिद्ध हुन्छ । यो ईश्वरीय ज्ञान हो न कि ईश्वररचित । किनकि कुनै पनि विषयवस्तु कर्ता रचयिता सावयव विनाशी हुनुपर्छ परन्तु ईश्वरको उक्त स्वरूप संभव छैन । श्रुति केवल सुनिन्छ, परम्पराबाट प्राप्त हुन्छ नकि कसैबाट नवीन बनाइन्छ जो 'श्रुति' यसै नामबाट स्पष्ट सूचित हुन्छ । ऋषि पनि यसका द्रष्टा हुन् नकि कर्ता । युगान्त कालमा श्रुतिका सूक्ष्म समाधिगम्य तत्त्द् भागको साक्षात्कार गरेका हुनाले उनको नाममा ती श्रुतिभागको नामकरण पनि हुन गएको हो । अतः स्मृति, पुराण तथा तन्त्रको मूलाधार श्रुति नै हो र वास्तवमा उनको कार्य

पनि श्रुतिप्रतिपादित त्यसै एक शाश्वत् सत्य तत्त्वको एक विशेष भिन्न सरल प्रकारले व्याख्या गर्नु हो । भाषा भिन्न भए पनि भाव्य वस्तु अभिन्न नै हुन्छ । 'तन्त्र' शास्त्र, यस प्रकार श्रुतिकै विवरण, विशेष व्याख्या हो र यसलाई पञ्चम वेद पनि भन्दछन् । यसरी परम्परावादी हिन्दूहरूले श्रुति तथा तन्त्रलाई समान श्रेणीमा राख्दछन् र भन्दछन् — विभिन्न युगकालका परिस्थितिको विचार गरी वेदले धर्मशास्त्रको व्यवस्था गरेको छ र यसै क्रममा कलियुगका निम्ति व्यावहारिक रूपले विशेष उपयोगी तन्त्रशास्त्रको व्यवस्था गरिएको छ । वेदको तन्त्रसितको संबन्धलाई उनीहरूले त्यस सम्बन्धसित तुलना गर्दछन्, जुन सम्बन्ध जीवात्मा र परमात्माका बीच अवधारित गरिन्छ ।

यो तन्त्रशास्त्र अति प्राचीन कालदेखि नै कुनै न कुनै रूपमा विद्यमान थियो । प्रतिपाद्य विषयवस्तुको दृष्टिले तन्त्रशास्त्रमा हामी पाउँदछौं—सर्वोच्च सत्ताको विश्वको उत्पत्ति, विनाश र परिपालनको देवाराधन । मन्त्र साधनाको छन्द, कोष, व्याकरण, चिकित्सा, ज्योतिष, शाकुन, षट्कर्म, राजधर्म, युगधर्मादि, ध्यान, योग आदिको विस्तृत विवेचन एवं प्राणीका विभाजन, वर्गीकरणको, परमेश्वरस्वरूप र उसका उपासना आराधनाको दिव्य देह, विभिन्न विश्व संसार, स्वर्ग, नरक, स्त्री, पुरुष, धर्म आश्रम, अनुष्ठान, मन्त्र, यन्त्र, विभिन्न आध्यात्मिक प्रशिक्षण, अनुभवका रूप, बाह्य तथा आन्तरिक व्याधि निराकरण, विज्ञान तथा अन्य अनेक विषयवस्तुको निरूपण ।

यी तन्त्रलाई प्रायः आगम र निगमका रूपमा पनि व्यवहार गरिन्छ । शिवजीको मुखबाट निःसृत भई पार्वतीको श्रुतिप्रदेशमा प्रविष्ट र वासुदेवद्वारा प्रमाणित सम्मत हुनाले यसलाई आगम र त्यस्तै गिरिजाको मुखारविन्दबाट निर्गत भई शिवको श्रवणपुटमा प्रविष्ट र विष्णुद्वारा सम्मत भएकोले निगम भन्दछन् । जस्तो—'सर्वोल्लास' नामक तन्त्रमा आगम, निगमको लक्षण, र परिभाषा बताइएको छ —

आगतं शिववक्राद्यद् गतं च गिरिजाश्रुतौ
मतं च वासुदेवस्य तस्मादागम उच्यते । तथा
निर्गतः शांकरोवक्राद् गतश्च गिरिशामने
मतः श्रीवासुदेवस्य तस्मान्निगम उच्यते ॥

यस प्रकार आगम त्यस तन्त्रलाई भनिन्छ जहाँ गुरु शिष्य उपदेशक उपदिश्यको रूपमा शिव पार्वतीका प्रश्नोत्तर—परिसंवादको संग्रह होस् एवं जसमा स्वयम् पार्वती उपदेशिका समाधानकर्त्री बनेकी होऊन्, त्यो निगम हो । यस रीतिले तन्त्रको विस्तार भौतिक विज्ञानदेखि लिएर अध्यात्मविज्ञानको सीमासम्म पुग्दछ । अन्य शब्दमा यसलाई मन्त्रशास्त्र भन्न सकिन्छ र कलियुगको योगशास्त्र पनि हो ।

वाराहीतन्त्रमा तन्त्रको लक्षण यस प्रकार गरिएको छ :—

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च मन्त्रनिर्णय एव च ।
देवतानां च संस्थानं तीर्थानां चैव वर्णनम् ॥
तथैवाश्रमधर्मश्च विप्रसंस्थानमेव च ।
संस्थानं चैव भूतानां यन्त्राणां चैव निर्णयः ॥
उत्पत्तिविवुधानां च तरुणां कल्पसंज्ञिताम् ।
संस्थानं ज्योतिषां चैव पुराणाख्यानमेव च ॥
कोशस्य कथनं चैव व्रतानां परिभाषणम् ।
शौचाशौचस्य चाख्यानं नरकाणां च वर्णनम् ॥
हरचक्रस्य चाख्यातं स्त्रीपुंसोश्चैव लक्षणम् ।
राजधर्मो दानधर्मो युगधर्मस्तथैव च ॥
व्यवहारः कथ्यते च तथाचाध्यात्मवर्णनम् ।
इत्यादि लक्षणैर्युक्तं तन्त्रमित्यभिधीयते ॥

उपर्युक्त लक्षणयुक्त शास्त्रलाई तन्त्र शब्दले व्यवहार गरिन्छ ।

हिन्दूहरूका समस्त साधना उपासनाको कुन्जी तन्त्र नै हो, सम्पूर्ण सम्प्रदायको सम्पूर्ण साधनाको गूढ रहस्य विधिवत् यसै तन्त्रशास्त्रमा निहित छ ।

तन्त्रशक्ति उपासनाका नियम विधानको संहितामात्र होइन अपितु सबै साम्प्रदायिक साधनाको एकमात्र प्रामाणिक आधार पनि यै हो । यसमा स्थूलतम साधना प्रणालीदेखि लिएर अति गोपनीय रहस्यपूर्ण मन्त्र शास्त्र, योगसाधना आदि सम्पूर्ण क्रियाकौशलको विशद वर्णन पनि छ ।

जसरी मानव प्रकृति सात्त्विक, राजस र तामस भेदले तीन प्रकारको हुन्छ । त्यसरी नै तन्त्र शास्त्र

पनि उक्त भेदले तीन प्रकारको हुन्छ । एवं यसको साधना प्रणाली त्यसै गरी गुणभेदले तीन प्रकारको हुन्छ । जसको जस्तो प्रकृति अथवा अभिरुचि हुन्छ उस्तै प्रकारको उसले तदनु रूप पथ र प्रकारद्वारा सिद्धि प्राप्त गर्दछ । जो शक्ति देवस्वभाव अथवा देवीगुणयुक्त जीवका जननीरूप हुन् ती नै असुरकी पनि जननी हुन् । यसकारण दुवैले आ-आपनो अभीष्टसिद्धिका निमित्त आराधना उपासना गर्दछन्, किन्तु फल भिन्ना-भिन्नै हुन्छ । यसै कारणले शास्त्रमा दुवै प्रकारका साधकको निमित्त दुवै प्रकारका साधनाको मार्ग बताउंदछ ।

हाम्रा प्राचीन शास्त्रमा उपासक सम्प्रदायलाई पाँच भागमा विभाजित गरेको छ । जस्तै—गाणपत्य, सौर, शाक्त, वैष्णव तथा शैव । वास्तवमा यो उपासना पृथक् पृथक् देवताको होइन किन्तु उसै एक विश्वतोमुख परब्रह्मा परमात्माको उपासना हो जो कालान्तरमा पृथक् पाँच भावमा विभाजित हुन गएको हो । शास्त्रमा भनेको छ—

सौराः शैवगणेशाश्च वैष्णवाः शक्तिपूजकाः ।
मामेव ते प्रपद्यन्ते वर्षाभ्यः सागरं यथा ॥
एकोहं पञ्चधा मित्तः क्रीडार्थं भुवनेऽखिले ।

अर्थ—जस्ता प्रकारले वर्षाको जल चारैतिरबाट आएर अन्ततः समुद्रमा मिल्दछ, त्यस्तै गाणपत्यादि उपासक पनि विभिन्न उपासना पद्धतिद्वारा परब्रह्ममा नै प्राप्त हुन्छन् । वाचक शब्द नै भिन्न हुन् नकि वाच्यार्थ । देवताका जति नाम र रूप छन्, वास्तवमा ती सबैले एक परब्रह्मा परमात्माको बोध गराउँछन् । यो सम्पूर्ण जगत् शिवशक्तिमय छ ।

तीन भाव—शिव, शक्ति र विष्णुमा जसले एकत्व-दर्शन गर्दछ, त्यै वस्तुतः ज्ञानी हो । यसप्रकार यद्यपि व्यावहारिक भेदको आधारमा पञ्चदेवोपासना प्रचलित छ तथापि ती पञ्चदेव एक परब्रह्मक स्फुरणमात्र हुन् ।

तन्त्रशास्त्रमा योगसाधना पद्धति जो निरूपण छ, त्यो छ पूर्ण वैज्ञानिक । यसबाट मनुष्यलाई आदर्श, पवित्र जीवनको सरल मार्ग मिल्दछ, जसको अनुसरणबाट जीवनको त्यस सर्वोच्च शिखरमा पुग्न सकिन्छ

जहाँ साधकले यो अनुभव गर्न लाग्दछ — उसको त्यो स्थिति त वस्तुतः उसैको भिन्न थियो जसको साक्षात्प्रत्यक्ष ज्ञान कुनै माध्यमबाट होइन अपितु स्वतः अन्तर्निरीक्षण मात्रबाट सम्भव छ । त्यस परम पदमा पुगेपछि जीवात्माको त्यो स्थिति हुन्छ, जसलाई मुक्ति भनिन्छ । मुक्ति नै मानवजीवनको परम पुरुषार्थ हो, लक्ष्य हो । दुर्भाग्यवशः अधिकांश व्यक्तिको निमित्त मुक्तिधाममा प्रवेशको द्वार एकदम बन्द पियो, किन्तु जब उनको मुमुक्षुता क्रमशः तीव्र भयो, तब आफ्नो कल्याणका निमित्त उनले एक नूतन मार्ग र साधनको खोज गरे । यो नूतन मार्ग आगमतन्त्रको मार्ग हो र नवीन साधन बीज मन्त्र एवं तन्त्र हुन् ।

तन्त्रशास्त्रले ती सबै सदियौंदेखि अवहेलित, अपमानित बलात् अस्पृश्य र निम्न मानिएका अनुसूचित जाति, सम्प्रदाय, समाज र लिङ्गका व्यक्तिलाई आत्म-कल्याणको उचित मानवीय अधिकार प्रदान गरेर अति महान् उपकार गरेको छ जो अन्य शास्त्र ग्रन्थले उनको निमित्त सर्वथा निषिद्ध घोषित गरेको थियो । तन्त्रशास्त्रको यो घोषणा जाति, लिङ्ग र धर्मलाई लिएर मनुष्य मनुष्यमा कुनै भेद छैन, अत्यन्त उदार र ऋणकारी छ । आगम मार्गमा मानवमात्र दीक्षाको अधिकारी हुन्छ । वेदले लगाएको निषेध, प्रतिबन्ध फुकाएर तन्त्र शास्त्रले ती असंख्य मानवको उद्धार गरेको छ । वैदिक व्यवस्थाअनुसार ती व्यक्तिलाई आत्म-कल्याणको कुनै अधिकार छैन जो निम्न जातिसंग वेदाध्ययनको पनि अधिकार छैन, किनकि वेदाध्ययन उपनयन संबन्धित हुन्छन् । उक्त व्यवस्थामा स्त्री तथा शूद्रलाई संस्कारपूर्वक हुनु पर्छरे, जुन स्त्री शूद्रको हुँदैन । अतः आत्मकल्याण आत्मज्ञानको उपायभूत वेदाध्ययन अधिकार नै प्राप्त छैन । यत्तिमात्र खेदको विषय हो । विषय त अझै यो छ ती व्यक्तिको लागि पनि जो उच्चशिक्षित र संस्कृत नै किन नहोऊन्, वैदिक साधनानुष्ठानसम्बन्धी अधिकार प्राप्त हुन सक्तैन यदि ती जन्मतः ब्राह्मण, क्षत्रिय अथवा वैश्यकुलमंग संबन्धित नहोऊन् यद्यपि यो वेदका तथाकथित व्याख्याता भाष्यकर्ताकै कपोलकल्पित हृदयक्षुद्रता, मूढता, संकीर्णतामूलक व्यवस्था हो, वेदमा त्यस्तो भेदभाव, पक्षपात, अन्यायपूर्ण संकुचित व्यवस्था छैन र हुन पनि सक्तैन । वेदले त जिज्ञासु, योग्य मानव मात्रलाई आत्मकल्याण, आत्मोन्नतिको समान अधिकार प्रदान गरेको छ । जस्तो — वेदमा स्पष्ट घोषित छ—
“यथेमां वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः ।” संक्षेपमा

वास्तविक वैदिक व्यवस्था त यस प्रकार छ—जाति र वर्ण बेग्लै हुन् एकत्वबुद्धि भ्रमात्मिक हो । सामाजिक हित, उन्नति, व्यवस्था, मर्यादाका निमित्त ब्राह्मण, क्षत्रियादि वर्ण हुन् नकि जाति । 'वर्ण' पद गुणवाचक, वृत्ति व्यवसायवाचक हो । जन्मना वर्ण होइन जाति निश्चित हुन्छ र त्यो 'मानवता' रूप एक छ, किन्तु वर्ण गुण कर्म निमित्तक हो नकि जन्मप्रयुक्त । वर्ण तत्कालीन व्यवस्थानुसार चार छन् एवं अन्य कर्मको आधारमा अरू पनि हुन सक्तछन् । प्रत्येक वर्णका निमित्त कर्म निश्चित, निर्धारित गरिएका छन्, तर कर्म, वृत्तिचयनमा ती स्वतन्त्र छन्, पहिले कर्मचयन त्यसपछि वर्णनिश्चय । कर्मानुसार नै ती त-तद् वर्ण-विशेष पद व्यवदेश्य पनि हुन्छन् इत्यादि । यसको पुष्टि निम्न लिखित प्रबल प्रमाणहरूबाट हुन्छ —

समानप्रसवात्मिका जातिः । न्या. सू.
आकृतिग्रहणा जातिः । जातिव्यवस्था ।
वृत्या निर्णयते वर्णो वृत्यैव विनियम्यते ।
वृत्या संगृह्यते लोको तस्माद् वृत्तिर्गरीयसी । महाभारत ।
चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः । गीता ।
इन्द्रो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम् । मनु ।
सर्वे एते शब्दाः गुणसमुदायेषु वर्तन्ते—ब्राह्मणः, क्षत्रियो,
वैश्यः, शूद्र इति । पतञ्जलि-म. भा.-२।२।६।

अस्तु, यस वस्तुस्थितिको अपलाप, अवहेलना गरी कतिपय स्वार्थी व्यक्तिले वेदको मनोवाञ्छित, विपरीत व्याख्या गरी एकाधिपत्य स्थापित गरे, जसको तन्त्रशास्त्रले विरोध गर्‍यो र ती अधिकारवञ्चित व्यक्तिलाई तन्त्रशास्त्रले सहानुभूतिपूर्वक इष्टसिद्धि, आत्मोन्नतिको पृथक् व्यवस्था गर्‍यो । तन्त्रशास्त्रमा सबै जिज्ञासु स्त्री, पुरुषलाई समान अधिकार प्राप्त छ, चाहे ती कुनै पनि जाति, संप्रदायका किन नहोऊन् ।

तन्त्र सर्वप्रथम व्यवहार शास्त्र हो, जो प्रथमतः आवश्यकरूपले कर्मसंग संबन्धित छ । यस प्रसंगमा यो स्मरणीय छ — हिन्दूहरू ज्ञान कर्मका बीचमा सहसम्बन्ध स्थापित गर्दछन् । यद्यपि कर्मको त्यो ज्ञानसंग साक्षात्संबन्ध छैन जुन ज्ञान मुक्तिजनक हुन्छ । तथापि

उक्त ज्ञान उचित कर्माचरणविना पनि सम्भव छैन । त्यो कर्म अरू केही होइन प्रत्युत शारीरिक मानसिक र आध्यात्मिक अभ्यास, व्यायाममा निर्भर गर्दछ, जसलाई साधारणतः साधना भनिन्छ ।

साधनाको आफ्नो इतिहास छ जो जाति र सम्प्रदायका भेदले भिन्न छ । तन्त्रशास्त्रमा हिन्दूका प्रत्येक कार्य विषय 'साधना' नामले व्यवहृत हुन्छ; त्यसैले तन्त्रशास्त्रलाई साधनाशास्त्र पनि भन्दछन् तन्त्र यस प्रकार व्यवहारशास्त्र हो, जसले व्यवहारका नियम, विधान र प्रमाण प्रस्तुत गर्दछ । यसकारण आध्यात्मिक क्षेत्रमा पनि तन्त्रको आवश्यकता, उपयोगिता निविवाद स्वीकार गरिन्छ । सम्भव छ, वेदान्तशास्त्रको अध्ययनले वृहत्, बौद्धिक प्रतिभाशाली व्यक्तित्व उत्पन्न गर्न सक्तछ तथा दार्शनिक सिद्धान्तका सूत्र उपनिबद्ध गर्न सक्ला, तर व्यावहारिक दृष्टिले त्यसको कुनै मूल्य हुनेछैन, यदि उसले व्यवहार दर्शनको उपेक्षा गरोस् । केवल शास्त्रीय ज्ञानबाट मुक्तिजनक कल्याणकारी ज्ञान हुन सक्तैन । अतः उभय-सिद्धान्त र प्रयोगको समुचित समन्वित ज्ञान नै उत्तम लक्ष्यप्राप्तिको सहायक हुन सक्तछ । उभयको सहास्तित्व, सहानुगम, अनुपालन नै समर्थ इष्टसाधन हुन सक्तछ नकि पृथक् पृथक् । जहाँ अन्य शास्त्र केवल सैद्धान्तिक हुन्छन्, वहाँ चिकित्साविज्ञान र तन्त्रशास्त्र यस्ता छन्, जो सैद्धान्तिक हुनका साथसाथै व्यावहारिक, प्रयोगात्मक अतएव स्वयम्प्रमाण पनि छन् । तन्त्रशास्त्र व्यावहारिक हुनुको साथै आदर्शवादी पनि हो । तर्क, युक्तिको निकषामा नकसिएको धर्म यथार्थ हुन सक्तैन एवं कुन साधक व्यक्ति धर्मसिद्धान्तको उपयुक्त हुन्छ, एतदर्थ तार्किकशक्तिको आवश्यक पर्दछ । जति जसमा यी गुण होलान्, त्यत्तिले त्यो धार्मिक क्षेत्रमा सफल पनि सम्झिन्छ तथा यो पनि सुविदित कुरा छ—शास्त्रीय मन्त्र, साधनानुष्ठानको फलोत्पादकता अधिकांशतः साधकको उपयुक्तता र न्यायसंगत शक्तिमा निर्भर गर्दछ ।

वेदान्त प्रति आसक्ति, आग्रहको कारणले कतिपय व्यक्तिले ज्ञानलाई नै बढी महत्त्व दिएर कर्मकाण्डलाई दुर्बल बताउँदछन्, त्यस व्यक्ति निमित्त जसले आत्मज्ञान प्राप्त गरिसकेको छ अवश्य कर्म मूल्यरहित छ । किन्तु यहाँ यो स्मरणीय

छ — कुनै प्रकारले पनि वेदान्त प्रतिपादित युक्ति, भाषाको अधिकारमात्रले आवश्यक रूपले आत्मज्ञानको नेतृत्व गर्न सक्तैन । एक ज्ञानी त्यो हो, जसले आत्माको सैद्धान्तिक र प्रत्यक्ष ज्ञान मात्र राख्दैन अपितु साथसाथै व्यावहारिक क्षेत्रमा पनि परिनिष्ठित, परिपक्व भएको होस् । वास्तविक ज्ञानले आत्म-शुद्धि, चित्त-शुद्धि तथा आत्मानुभव खोज्दछ र त्यसैले सत्य अर्थमा आत्मामाई अन्तर्गत र वहिर्गत बन्धनबाट मुक्त गर्न सक्तछ । उचित कर्मानुष्ठानले आत्मशुद्धि गराउँछ जसमा विशुद्ध ज्ञान उदित हुन्छ । यसै कर्म-काण्ड र ज्ञान-काण्डको परस्पर संबन्ध छ । तन्त्रशास्त्रले केवल द्वैत अथवा अद्वैतको होइन किन्तु दुवैको व्याख्या गर्दछ । तन्त्रशास्त्रद्वारा विहित, प्रतिपादित व्रत, पूजा द्वैतधारणामा आधारित छ भने आध्यात्मिक अनुभव जो उपासनाद्वारा प्राप्त हुन्छ एवं जसले त्यति आत्मालाई समष्टि पूर्णात्मामा मिलाउँदछ, पूज्य पूजकको एकतामा निर्भर छ । यै एकत्वदर्शन तान्त्रिक

साधनाको परम फल हो । यै संक्षेपमा तान्त्रिक दर्शन हो ।

उपर्युक्त विवेचनाबाट तान्त्रिक दर्शनको के विशेषता परिलक्षित हुन्छ भने जहाँ अन्य शास्त्र संप्रदायले संसारलाई दोषयुक्त बताई उसका परित्यागको उपदेश दिन्छन्, वहाँ तन्त्रको सन्देश के छ भने संसारमा प्रतीयमान दोष वस्तुतः संसारको होइन अपितु हाँचै दृष्टिको हो । दोष वस्तुगत किन्तु व्यक्तिगत हुन्छ । अतः त्याग संसारको होइन किन्तु दृष्टिदोष दृष्टिमलिनताको हुनु पर्छ । यसरी तन्त्रशास्त्रले संसारत्याग कर्मत्यागबाट होइन किन्तु संसार सांसारिक वस्तुमाथिबाट तिनैको अनुभवतः भोग र दिव्यतादर्शनको माध्यमबाट जीवकल्याणको प्रशस्त मार्ग प्रस्तुत गर्दछ । संसार, सांसारिक विषयवस्तुको त्याग, शाप-सरणबाट होइन, यसैमा कर्मशील रहेर यिनैको अनुभव गर्दै व्यक्तिको गति, दृष्टि र भावनामा परिवर्तन ल्याएर उसका कल्याणको, मुक्तिको सरल मार्ग उपाय अन्वेषण गरी प्रस्तुत गर्दछ, यै तान्त्रिक दर्शन पद्धतिको विषय र विशेषता हो ।

